

BULGARIA MEDIAEVALIS

Volume 3/2012

BULGARIAN HISTORICAL HERITAGE FOUNDATION

Sofia

СЕЛИЩА И СЕЛИЩНА МРЕЖА ВЪВ ВИДИНСКАТА ОБЛАСТ (КРАЯ НА XIII–XIV ВЕК)*

СИЛВИЯ АРИЗАНОВА/СОФИЯ

Проблемите около селищата и селищната мрежа на територията на България през Средните векове рядко са предмет на изследване, тъй като сведенията за тях са твърде малко и в повечето случаи са фрагментарни, разпръснати в различни по тип извори. В настоящата работа вниманието е съсредоточено върху територията на Видинската област през периода на оформянето ѝ като самостоятелно владение (края на XIII–XIV в.), като названието е условно, тъй като териториалният обхват и статутът на владението се променят под влияние на политическите обстоятелства. Затова разглежданата територия обхваща далеч повече от административния център Бдин и неговата околност. За тези земи е запазен ранен османски регистър (1454/5 г.), което позволява да се използват сведенията в него за проучване на селищната мрежа и през предходния период. Османците при завладяване на балканските държави, макар и с някои промени, съхраняват до голяма степен традициите и функциите на предосманските административни единици. Видинският санджак е характерен пример в тази насока¹.

В края на XIII в. Видинската област се оформя като самостоятелно владение². За неговите граници няма достатъчно сведения. Изследователите предполагат, че е много вероятно границите на владенията на Шишман да съвпадат в общи линии с тези на Видинското царство от втората половина на XIV в.³ Чрез ретроспективния метод П. Коледаров очертава границите „на Шишмановото, а след това на Михайловото деспотство, както следва: от север – Карпатската планинска верига (от пролома Железни врата до прохода Червена кула); от изток –

* Изказвам благодарност на проф. Милияна Каймакамова за ценните съвети и препоръки, които тя ми даде във връзка с това проучване, както и на доц. Светлана Иванова за някои бележки, които бяха направени от нейна страна.

¹ В. Обрешков, Приемственост и промени в административно-териториалното деление на Централните и Източните Балкани (края на XIV–XV в.), в *Средновековните Балкани. Политика, религия и култура*, София 1999, 141–149; М. Лачев, Административно деление и граници на Видинския санджак през XV–XVI в., *Векове 5* (1988) 60–63.

² И. Божилов–В. Гюзелев, *История на средновековна България VII–XIV век*, София 1999, 534–535; Г. Н. Николов, Сепаратизмът в Българския северозапад и Сръбското кралство в края на XIII в., в *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*, София 2005, 104–106.

³ П. Ников, История на Видинското княжество до 1323 г., *ГСУ ИФФ 18/8* (1922) 52–57; П. Коледаров, *Политическа география на средновековната българска държава II*, София 1989, 85. Обобщение на мненията за границите на Видинското княжество вж. при К. Кръстев, *Българското царство при династията на Тертеревци (1280–1323)*, Пловдив 2011, 27–31.

средното и долното течение на р. Олт, левия бряг на Дунав до устието на Огоста и долното ѝ течение; на юг – билата на планините Врачанската, Козница, Берковска, Чипровска и Свърлижка. След това трасето ѝ пресичало Българска (дн. Южна) Морава, за да включи част от левобрежието и до Ястребац планина и съединението на Българска и Сръбска (дн. Западна) Морава, откъдето следвала обединеното им течение – р. Велика Морава до Равън. Оттам границата вървяла по вододела на тази река и Тимок, т.е. по Горуновец, Кучева, Гарван и Мироч планина⁴.

Според П. Ников границите на владението на цар Иван Срацимир обхващат следните територии: „Държавата на Срацимира, която броела около 600 000 души жители, е обхващала днешния Видински окръг, цялата област на р. Тимок и местността около Неготин и Кладово . . . На север са били Голубац, Кучево и Мейданпек сръбски, докато Кладово (Нови-град) принадлежал на българите. На юг българите владеели Свърлиг, Соколница, Темско и негде към Делиград и Алексинац българската граница достигала до р. Морава. На изток принадлежали областите на Оряхово и Враца към Търновското царство, а на запад Ниш, който във времето на Шишмана е бил още български. И така западната граница на Шишмановото княжество е тръгвала от една точка западно от Оршова, вървяла по вододела между р. Морава и р. Тимок, приближавала се постепенно към първата и я достигнала негде при Алексинац. Източната граница е вървяла тъй, че не е обхващала областта на Оряхово и Враца. До къде е отивала южната граница с точност не може да се каже.“⁵ Предполага се, че властта на видинските владетели се е простирала и на север от р. Дунав. Мало Влашко (дн. Олтения – територията между Карпатите и реките Дунав и Олт) е представлявала част от Видинското царство до 1370 г., когато тя е преминала под контрола на влашкия воевода Владислав I Влайку (1364–1377)⁶. П. Коледаров посочва, че територията на север от р. Дунав е послужила като отплата за участието на влашкия владетел при освобождаването на Видинската област от унгарците през 1369 г. Краят на царството на Иван Срацимир идва след неуспешния завършек на кръстоносния поход от 1396 г. и загубата при Никопол⁷.

В тази статия ще бъдат разгледани предимно сведенията за селищата на територията на днешната българска държава. Макар да не са включени всички земи, които е обхващало Видинското царство, могат да бъдат направени някои общи наблюдения върху селищната мрежа на средновековната българска държава

⁴ П. Коледаров, *Политическа география* II, 87.

⁵ П. Ников, *История на Видинското княжество*, 52.

⁶ П. Коледаров, *Политическа география* II, 85–87.

⁷ И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина* II, София 1944, 271; В. Гюзелев, *Извори за средновековната история на България (VII–XV в.) в австрийските ръкописни сбирки и архиви* I, София 1994, 37; Х. Димитров, *Българо-унгарски отношения през Средновековието*, София 1998, 246–247; И. Божилов–В. Гюзелев, *История на средновековна България*, 667–668.

ва. Несъмнено е, че информацията може да се обогати от допълнителни проучвания и бъдещи археологически разкопки, които да потвърдят или отхвърлят предположенията за съществуването на дадено селище.

На първо място от значение са писмените известия, в които категорично се посочват определени поселения и се дават сведения за техния тип и значение. Естествено в тях присъстват по-важни стратегически крепости и градове като Видин, Кладово, Свърлиг и др. По-големите манастири и църковни средища също се споменават в старобългарската книжнина, в надписи, приписки и т.н. Има случаи и като този, при който в приписка от евангелие от XIII в. се споменава „местото, наречено Баница“, без обаче да е установено местонахождението му, освен че е било някъде в Северозападна България⁸.

Други извори за наличието или потвърждението за съществуването на дадено селище са археологическите. Те могат да бъдат останки от крепостни укрепления, от църкви и манастирски комплекси, керамика, монети и всякакъв друг вид находки.

Още един, макар и несигурен източник, са селищните имена. При проучването им, с известни уговорки, може да се получат сведения за тяхната старинност или етнически произход. Но това само по себе си, разбира се, не доказва съществуването на дадено населено място през Средновековието.

В някои случаи могат да бъдат привлечени етнографски източници, в това число и местни предания. Могат да се използват и османските регистри, чиято стойност като документи е сравнително висока. При наличието на повече извори от различен характер за едно и също населено място може да се предположи, че е възможно то да е било част от средновековната селищна мрежа в тази политико-географска област. При използването на различни по тип извори трябва да се имат предвид техните специфични особености. Информацията е недостатъчна, за да може да се направи пълна карта на Видинската област през Средните векове, да се проучи гъстотата на селищната мрежа, големината на поселенията, местоположението, появата, развитието и времетраенето им. Въпреки това е възможно да се направят някои предположения в тази насока.

В настоящата работа терминът „селища“ се използва като обобщено понятие за населени места. Трябва да се има предвид, че използваната терминология за обозначаването им от средновековните българи е доста богата. Полезна в това отношение е класификацията направена от П. Коледаров, според която се различават градъ, градъць, крѣпостъ, село, въсь, селнище, дъселькъ и др.⁹ За да

⁸ Б. НИКОЛОВА, *Православните църкви през Българското средновековие (IX–XIV в.)*, София 2002, 77.

⁹ П. КОЛЕДАРОВ, Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в., *ИИИ* 18 (1967) 89–146. За използваните от византийските автори названия за населените имена по българските земи вж. А. МИЛАНОВА, Типология на укрепените селища в България под византийска власт (според лексиката на византийските автори), в *Civitas divino-humana. In honorem*

сме сигурни в дадено наименование, трябва да се опираме най-вече на писмените извори. Защото големината, значението, дори наличието на крепостни останки не дават точно терминологично определение на населените места. Но все пак изглежда средновековните автори са се придържали към известна формална класификация, която е имала значение и в средновековна България – селищата да се делят според външния си най-характерен белег на укрепени и открити¹⁰. Има и случаи, при които с градъ са се назовавали както укрепените градове, така и по-малките крепости, макар да са нямали едни и същи функции¹¹.

В българската историография липсва цялостно изследване, посветено на селищната мрежа по българските земи през Средновековието. По темата за българските градове през периода на Второто българско царство са публикували изследвания Д. Ангелов¹², С. Лишев¹³, А. Кузев¹⁴, Д. Поливянни¹⁵, Р. Панова¹⁶ и др. Принос към проучването на селищата по българските земи има и изследването на К. Гагова върху Тракия през Българското средновековие¹⁷, където са събрани известните сведения за географските имена в писмените извори. За другите средновековни български области липсват подобни монографии. Затова пък селищата и селищната мрежа от периода XV–XVIII в. са по-добре проучени поради запазените османски регистри, които дават немалко и ценни сведения¹⁸.

С произхода на селищата, езиковия анализ на имената им и тяхната геогра-

annorum LX Georgii Bakalov, София 2004, 239–252. Относно използваните наименования за селските поселения в Сърбия вж. С. БОЖАНИЌ, О земљишним међама српског Средњевоковног села, *Истраживања* 20 (2009) 47–64.

¹⁰ П. КОЛЕДАРОВ, Към въпроса за развитието на селищната мрежа, 96.

¹¹ *Пак там*.

¹² Д. АНГЕЛОВ, Към въпроса за средновековния български град, *Археология* 3 (1960) 9–20.

¹³ С. ЛИШЕВ, *Българският средновековен град. Обществено-икономически облик*, София 1970.

¹⁴ А. КУЗЕВ, Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. III. Гиген, Оряхово, Лом, Видин и Флорентин, *ИНМВ* 4 [19] (1968) 27–55; *Български средновековни градове и крепости I*, съст. А. КУЗЕВ–В. ГЮЗЕЛЕВ, Варна 1981.

¹⁵ Д. ПОЛИВЯННИ, *Средновековният български град през XIII–XIV век*, София 1989.

¹⁶ Р. ПАНОВА, *Столичният град в културата на средновековна България*, София 1995; Същата, Морфология на средновековния български град, *ИПр* 1–2 (2001) 3–21.

¹⁷ К. ГАГОВА, *Тракия през Българското средновековие*, София 1995.

¹⁸ С. ПЪРВЕВА, Поселищна мрежа и гъстота на населението в части от Северна България и Подбалканските полета в края на XVII и началото на XVIII век, *ИПр* 8–9 (1992) 32–50; Ц. ГЕОРГИЕВА, *Пространство и пространства на българите XV–XVII век*, София 1999; М. КИЙЛ, Свищов и районът през XV–XIX век. Поселищна история, историческа демография и последици от войните в една равнинна област на Дунавска България, в *История на мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания*, София 2001, 547–570; Х. АТАНАСОВ, *В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век*, София 2008.

фия се занимават изследователи като И. Дуриданов¹⁹, Д. Михайлова²⁰, Н. Намерански²¹, Н. Заяков²² и др. В изследванията им са посочени местни предания за конкретни села и имена на местности от землищата им, в които също се откриват археологически находки и имат собствена история. Във връзка с археологическите проучвания на селищата и манастирите във Видинската област са публикувани статии от М. Миланов²³, С. Михайлов²⁴, В. Атанасов²⁵, В. Вългов²⁶ и др.

Освен градовете, крепостите и селата като вид населени места могат да бъдат разглеждани и манастирите. Те също са тип поселения, тъй като заедно с монасите там са пребивавали и миряни. П. Коледаров отбелязва, че „манастирите през Средновековието са били населени места, които по своя облик на стопански и културни средища са имали много от белезите на селища от градски вид, а със стопанската си дейност са създавали възможности за развитието на търговията и занаятите в някои околни селища“²⁷.

В териториите, подвластни на видинските владетели, са съществували немалко манастири. В близост до с. Градец в местността Алботин, Видинско, се е намирал скален манастир от XIV в.²⁸ В него за намерени и фрагменти от стенописи²⁹, макар днес останките му да са в много лошо състояние. Недалеч от Видин, до с. Молаали (дн. с. Дружба), е съществувал и друг манастир – условно наречен „Св. Петър“, който е бил пещерен и вероятно също е бил от XIV в.³⁰ В писмените извори е отбелязано съществуването на вече изчезналия архарски манастир „Св. Никола“, където се е обучавал като монах Теодосий Търновски в

¹⁹ И. Дуриданов, *Местните названия от Ломско*, София 1952.

²⁰ Д. Михайлова, *Местните имена в Берковско*, София 1986; Същата, *Местните имена в Михайловградско*, София 1984.

²¹ Н. Намерански, *Имената на селищата в Берковско, Михайловградско и Ломско*, София 1991.

²² Н. Заяков, Селищните имена във Видински окръг, *ИМСЗБ* 7 (1982) 97–125.

²³ М. Миланов, Археологически обекти и находки в поречието на Златица, *ИМСЗБ* 2 (1978) 57–73; Същият, Археологически обекти и находки в Чипровския край, *ИМСЗБ* 5 (1981) 37–54; Същият, Археологически обекти и находки в поречието на Бързия, Михайловградско. *ИМСЗБ* 7 (1982) 9–26.

²⁴ С. Михайлов, *Екскурзии из българските старини*, София 1959; Същият, Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин, *Археология* 3 (1961) 1–8.

²⁵ В. Атанасов, Крепостта, некрополът и пещерният манастир при с. Молаали – Св. Петър, Видинско, *Архив за поселищни проучвания* 2 (1940) 218–222.

²⁶ В. Вългов, Скалният манастир в местността Алботин, Видинско, *ИМСЗБ* 2 (1978) 83–106; Същият, Средновековната черква в замъка „Баба Вида“, *МПК* 4 (1980) 13–14.

²⁷ П. Коледаров, Към въпроса за развитието на селищната мрежа, 119.

²⁸ В. Вългов, Скалният манастир в местността Алботин, 83–106.

²⁹ Л. Мавродинова, *Стенната живопис в България до края на XIV век*, София 1995, 60.

³⁰ В. Атанасов, Крепостта, некрополът и пещерният манастир при с. Молаали, 218–222.

началото на XIV в. (соочи се като „прочут манастир“)³¹. От този период се предполага, че е и Чипровският манастир „Св. Йоан Рилски“³². Изказани са предположения, че църквата на Раковишкия манастир „Св. Троица“ също има старинен произход, вероятно от XIII–XIV в.³³, а според някои изследователи – дори от X–XI в.³⁴

Повече чрез предания, отколкото реално документирано е съществуването през Средните векове на други български православни манастири. На 2 км от с. Извор се намира Изворският манастир „Св. Богородица“, за който съществува предание, че е имал надпис, който го е определял от времето на Второто българско царство. Дори има предположение, че църквата може да е от X в.³⁵ За Клисурския също има предание, че е изграден през 1240 г.³⁶ Споменават се и други манастирски комплекси, но съществуването им през Средновековието е само предполагаемо. Като български средновековни манастири са посочени от Д. Цухлев и Буковският манастир „Св. Стефан“, югозападно от Неготин; Горне-Зунаячкият „Св. Архангел“, на един от притоците на р. Тимок, североизточно от Княжевац; „Св. Троица“ на притока Търговишки Тимок, югоизточно от Княжевац; Синаговският „Св. Троица“; Буковският „Св. Йоан Рилски“; Бдинският; Добридолският „Св. Троица“; Гушавският „Св. Рангел“; Цар Петровският „Св. ап. Петър и Павел“; Струин-Долският „Св. Архангел Михаил“; Реплянският „Св. Пантелеймон“, Яневицкият манастир „Св. Йоан Предтеча“ и Протопопинският „Св. Илия“³⁷. Д. Михайлова при разглеждането на местните имена в Михайловградско (сега Монтанско), отбелязва и други два манастира, които са били от Второто българско царство – „Св. Йоан Кръстител“ до с. Георги Дамяново (Лопушна), чиято сегашна постройка стояла върху основите на по-стара църковна сграда; и един друг манастир, вероятно от XII в., на чието място са открити различни средновековни находки и е имало останки от църква³⁸. Може да се предположи, че споменатата „църква Лопузна“ в османския регистър от 1454/5 г.³⁹ е представлявала т.нар. Лопушански манастир.

³¹ *Стара българска литература IV. Житиенни творби*, съст. и ред. К. Иванова, София 1986, 445.

³² Д. Цухлев, *История на града Видин и неговата област (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна)*, София 1932, 185; М. Миланов, *Археологически обекти и находки в Чипровския край*, 44.

³³ Б. Николова, *Православната църква*, 131.

³⁴ Г. Стойков, *Култови и обществени сгради в Северозападна България, в Комплексна експедиция в Северозападна България през 1956 година*, София 1958, 149.

³⁵ *Пак там*, 151.

³⁶ Д. Михайлова, *Местните имена в Берковско*, 25.

³⁷ Д. Цухлев, *История на града Видин*, 168, 180, 186–189, 192, 197.

³⁸ Д. Михайлова, *Местните имена в Михайловградско*, 17, 30–39.

³⁹ Д. Боянич-Лукач, *Видин и Видинският санджак през XV–XVI век*, София 1975, 83, 208.

Повечето манастири са били свързани с населени места, а не са били изолирани на големи разстояния от тях. Все пак са били обособени самостоятелно и могат да се приемат за отделни поселения. Често един манастир се е намирал между няколко села, на важен път или в близост до селище, на някое свято място. Манастирите като институция са били тясно свързани с живота на хората. Там те са се черкували, празнували, търсели са закрила и знания, били са погребвани. Трябва да се отбележат и стопанските отношения между манастирите и селата. Последните са представлявали приход за първите, хората от селата са работели за монашеските обители и т.н. Ако съдим по разположението им – по склоновете на Стара планина, в равнината, в котловини и непристъпни височини, построяването им по-скоро се свързва с нуждите на населението или със светостта на дадено място според народните вярвания, отколкото с някаква опрделена схема.

Големите градове във Видинската област не са били особено много. Преобладавали са неукрепените селища – малки градчета и села. Могат да се отбележат и крепостни съоръжения, до които е имало селища, свързани с тях, но те не са били градове. Те са подържани с оглед на охраната на пътищата,ходите и вътрешните територии на областта. Още повече, че възстановяването им се датира към XIV в. и явно е свързано с военнополитическия живот на този район. Като самостоятелно владение, Видинската област е трябвало да брани териториите си.

Видин е средищен град и по-късно „столица на България“⁴⁰. В изворите е посочван като „преславният“, „великият и многолюден град Бдин“⁴¹. Представлявал е крепост, в която са резидирали владетели, като това естествено го е издигало над всички останали градски средища в областта.

В писмените извори присъстват сведения за съществуването и на други градове и крепости, намерили потвърждение при археологически и други проучвания. Сред тях са Свърлиг, Чипровци, Соколница (Соколац), Лом, Белоградчик, Кладово, Флорентин, Берковица, Кутловица и др.⁴² Те са съществували под

⁴⁰ Д. Цухлев, *История на града Видин*; С. Михайлов, *Екскурзии из българските старини*, София 1959, 135 сл.; С. Михайлов, Археологически проучвания на крепостта Баба Вида във Видин, *Археология* 3 (1961) 1–8; А. Кузев, Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. III, 39 сл.; Б. Кузупов, Замъкът „Баба Вида“, *МПК* 4 (1980) 7–12; В. Вълков, Средновековната черква в замъка „Баба Вида“, *МПК* 4 (1980) 13–14; *Български средновековни градове и крепости* I, 98 сл.; О. Миланова, Замъкът „Баба Вида“ и средновековният Бдин през XIII–XIV в., в *Приноси към българската археология* VI, София 2009, 157–168 и др.

⁴¹ И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина* II, 170, 230.

⁴² Д. Маринов, Из историята на град Лом, *СбНУНК* 11 (1894) 251; Д. Цухлев, *История на града Видин*; А. Дероко, *Средновековни градове у Србији, Црној гори и Македонији*, Београд 1950, 118–149; С. Михайлов, *Екскурзии*, 146; М. Миланов, *Берковица*. София 1966; А. Кузев, Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. III, 27–55; Е. Максимов, Старото рударство и металургия в Чипровци,

различни имена, имали са своето стопанско и политическо значение в административното устройство на Видинската област. Като български крепости, принадлежали към териториите на Видинското царство, се приемат също Турну Северин на десния бряг на р. Дунав⁴³ и Оршова⁴⁴. Ако съдим от отбелязаните крепости във военна карта на Балканите, съставена между 1388 и 1393 г., важно значение са имали Ahondin (Видин), Azaga (Арзелград, с. Арчар) и Flarantrota (крепостта при дн. с. Флорентин)⁴⁵.

По-трудно се установява мястото на градовете в административното устройство на Видинската област. По мнението на Д. Поливянни България, Византия и Сърбия през XIII и XIV в. не са имали цялостна и трайна представа за това, какво всъщност е градът⁴⁶. Наблюдават се несъответствия в терминологията. Например може едно и също селище във византийските писмени източници да се нарича едновременно „град“ и „градче“, „крепост“, просто „селище“ или „място“⁴⁷. Като белези на града в изворите се отбелязва наличието на пазари, тържища; синоним на процъфтяващ град са шумът, суетата и многобройността на населението; подчертава се и консумативната същност на града; известната

в *Чипровци*, София 1971, 154; П. ПЕТРОВ, Соимировичи – български болярски род от Чипровец, *Векове 1* (1972) 16–20; *Български средновековни градове и крепости I*, 98 сл.; В. ГЮЗЕЛЕВ, Творби на двама австрийски поети от XIV в. като извор за българското средновековно минало, у В. ГЮЗЕЛЕВ, *Средновековна България в светлината на нови извори*, София 1981, 111; М. МИЛАНОВ, Археологически обекти и находки в Чипровския край, 41; М. МИЛАНОВ, Археологически обекти и находки в поречието на Бързия, Михайловградско, 14–16; Г. АЛЕКСАНДРОВ, Средновековно българско съкровище от Михайловград, *Археология 1* (1984) 29–38; Г. АЛЕКСАНДРОВ, Средновековен некропол до Михайловград, *ИМСЗБ 10* (1985) 25–35; С. КЕНДЕРОВА–Б. БЕШЕВЛИЕВ, *Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси I*, София 1990, 69; Г. АЛЕКСАНДРОВ, *История на Монтана – Кутловица и района*, Монтана 1994; Х. ДИМИТРОВ, *Българо-унгарски отношения*, 236–238; П. БАЛАБАНОВ–С. БОЯДЖИЕВ–Н. ТУЛЕШКОВ, *Крепостно строителство по българските земи*, София 2000, 194–195; З. ПЛЯКОВ, Монетните находки от XIII–XIV в. като извор за външнотърговските връзки на средновековна България, *ИПР 3–4* (2002) 3–74; Б. ХРИСТОВА–Д. КАРАДЖОВА–Е. УЗУНОВА, *Бележки на българските книжовници X–XVIII век 1. X–XV век*, София 2003, 93; В. П. ПЕТРОВИЉ–В. ФИЛИПОВИЉ, *Историјат археолошких истраживања Сврѝига и резултати нових археолошких истраживања на локалитету Титасит Мајус* (2010. година), *Етно-културолошки зборник 15* (2011) 145–154.

⁴³ Френски пътеписи за Балканите XV–XVIII в., София 1975, 152; П. БАЛАБАНОВ–С. БОЯДЖИЕВ–Н. ТУЛЕШКОВ, *Крепостно строителство*, 192.

⁴⁴ П. БАЛАБАНОВ–С. БОЯДЖИЕВ–Н. ТУЛЕШКОВ, *Крепостно строителство*, 192; В. ГЮЗЕЛЕВ, Из историята на България през 1358 и 1365 г., *ИПР 3* (1975) 107.

⁴⁵ П. КОЛЕДАРОВ, Укрепените градове южно от Дунав във военната карта на Балканите от 1388–1393 г., *ВИСб 3* (1976) 12; *Швеция – България. Гласове от вековете. Славянски ръкописи, стари карти на България и българските земи*, съст. Ж. ДАМЯНОВА, София 1980, Таблица 16 (II, 2).

⁴⁶ Д. ПОЛИВЯННИ, *Средновековният български град*, 29.

⁴⁷ *Пак там*.

му откъснатост от селската околност⁴⁸. Градът е имал и сакрална същност като църковно-религиозен център. Там са се съсредоточавали свещени реликви, храмове и манастири. Характерен пример за това е и Бдин, който особено във втората половина на XIV в. събира в себе си мощи на светци, а в града и околността му са съществували редица религиозни сгради⁴⁹.

Като цяло административно-политическата роля на българския град през XIII–XIV в., в който е съсредоточено местното управление и църковна власт, изпъква в изворите по-ясно отколкото стопанското му значение⁵⁰. В същото време в повечето случаи двете функции са неразделни и колкото по-силно се изразява политическата роля на града, толкова по-ясно се проследява икономическото му значение⁵¹. Д. Поливянни прави класификация на типовете български градове през XIII–XIV в.⁵² Като първи тип посочва тези, които са експортни и транзитни пунктове на международната търговия, с преобладаващ търговско-занаятчийски слой в състава на населението. За пример посочва град Бдин през втората половина на XIV в.⁵³ Отгук по река Дунав са се превозвали кожи, восък, жито и други продукти. През града минавал един от най-важните и оживени маршрути в сухопътната балканска търговия, свързващ Дубровник с Влахия и Трансилвания. Към втория тип градове включва сравнително по-малко развитите стопански центрове, в които наред със занаятчийското производство била представена и търговската дейност. Като важни пунктове в местния обмен тези градове играели ролята на големи, но не първостепенни транзитни възли в международната търговия⁵⁴. Към третия тип Д. Поливянни причислява градовете с много по-силно изразено политическо, отколкото икономическо значение. Трябва да се има предвид обаче, че е възможно да се подценява икономическата им роля, поради липсата на достатъчно информация в изворите⁵⁵. Към четвъртия тип отнася градовете, чието значение се е определяло преди всичко от стопанската им дейност, а политическата им роля била сравнително незначителна. През XIV в. към тази група същият автор посочва, че могат да се включат много от рударските градове на Балканите, като Чипровци⁵⁶. Като тип градове Д. По-

⁴⁸ Пак там, 30.

⁴⁹ Д. АНГЕЛОВ, Средновековният български град като църковен център, в *Средновековният български град*, София 1980, 68.

⁵⁰ П. КОЛЕДАРОВ, Към въпроса за развитието на селищната мрежа, 97–98.

⁵¹ Д. ПОЛИВЯННИ, *Средновековният български град*, 113.

⁵² Има и други мнения, като например това на Д. Ангелов, който смята, че няма единство на типологията, поради влиянието на различни фактори. Вж. Д. АНГЕЛОВ, Средновековният български град, 69.

⁵³ Д. ПОЛИВЯННИ, *Средновековният български град*, 35.

⁵⁴ Пак там, 36.

⁵⁵ Пак там, 37.

⁵⁶ Пак там.

ливяни определя и населените места, които нямат ясно изразена търговско-занаятчийска дейност и се характеризират в изворите като крепости⁵⁷. Към тях изследователят причислява Флорентин, Оряхово, Белоградчик и др.

Като средоточие на областни територии, население и богатства градовете били често обект на чужди нападения. Превземането на един градски център е означавало и присъединяване на околната му територия, заедно със селата и землищата им. Затова се е налагало укрепяването чрез крепостно строителство. На територията на Видинската област са съществували немалко крепости още в римско време. Такива са били Дортикум (с. Балей), Бонония (Видин), Гамзиград (Зайчар), Кастра Мартис (Кула), Рациария (с. Арчар), Алмус (Лом), Ремесиана (Бела паланка) и др.⁵⁸ Те са били разположени в определени защитни пояси. Първият е минавал по брега на р. Дунав (Бонония, Рациария, Ескус и др.). Вторият пояс е бил отдръпнат на около 40 км от първия и следвал почти успоредно линията на р. Дунав (Кастра Мартис, Монтана и др.). Третият защитен пояс са представлявали крепостите, разположени по теснините на старопланинските проходи⁵⁹.

Откриват се следи и от ранновизантийско строителство при Чичил (над Видин), в Бонония, Рациария, Монтана, Берковица и др.⁶⁰ Животът през Средновековието изисквал да се мисли за защита на владените територии, които са били укрепявани по различни начини. По време на Първото българско царство са били построени валове с тази цел (Ломския, Хайрединския)⁶¹, но същевременно продължило и крепостното строителство, макар че повечето римски крепости и укрепления изглеждат са запустели. Регистрирано е строителство от това време при Белиград (Белград), Браничево (Костолац), Бъдин (Видин), Ниш и др.⁶² В писмените извори са отбелязани като крепости и градове Бдин, Мокро (с. Мокро до Бела паланка), Комплос (неизв., ок. Ниш), Топлица (вероятно гр. Куршумлия на р. Топлица), Свърлиг (дн. с. Варош на Горни Тимок), Суково (Царибродско) и др.⁶³

Повече сведения съществуват за Второто българско царство. През XIV в. под влияние на нови обстоятелства (появата на османците на Балканския полуостров, политическата раздробеност) са били укрепени и възстановени много от римските крепости и укрепления. Българските изследователи констатират

⁵⁷ Д. Поливяни, *Средновековният български град*, 38.

⁵⁸ П. Балабанов–С. Бояджиев–Н. Тулешков, *Крепостно строителство*, 52.

⁵⁹ *Пак там*, 55–56.

⁶⁰ *Пак там*, 114.

⁶¹ Р. Рашев, Раннобългарски земени укрепителни съоръжения, в *Български средновековни градове и крепости I*, 32–34.

⁶² П. Балабанов–С. Бояджиев–Н. Тулешков, *Крепостно строителство*, 136.

⁶³ В. Тъпкова-Заимова, Крепости и укрепени градове през Първото българско царство, *ВИСБ* 3 (1956) 40 сл.

крепостно строителство от времето на Второто българско царство при Браничево, Орсово (Оршова), Северин (Дробета), Новград (Кладово), Флорентин, Гамзиград (Зайчар), Бъдин, Ломград, Крушевци (Крушевац), Соколница, Вишеград, Ниш, Пирот, Курвинград, Цибър, Рахово (Оряхово) и т.н.⁶⁴ Повечето нови укрепления, които са били построени през XIII–XIV в. предимно от провинциални управители, са били изнесени по високите стръмни и труднодостъпни места⁶⁵. Изборът на определено място за изграждане на средновековни крепостни съоръжения не се е обуславял от нови стратегически изисквания. Почти всички укрепления през XII–XIV в. са били наследници на стратегически места за отбрана, създадени от римските императори. През Средновековието тежестта на отбраната е била поемана главно от планинските крепости⁶⁶.

Трудно могат да се установят всички по-малки крепостни съоръжения, тъй като в голяма част от тях не са правени археологически проучвания. Техни останки се откриват около важни средновековни пътища. Те са били изградени на височини, от които при ясно време от тях е имало добра видимост и е могло да се извършва сигнализация. Освен всичко друго те са били изградени на такова разстояние, така че да не се губи връзката между тях.

Северозападно от Видин е минавал път с разклонения по посока Тополовец и Рабово. Той е пресичал котловината, заградена от местностите Кипичево, Швърлиг, Алботин, Гола пула, Пещерния манастир, Пашини пояти, Мора Маня и др. Там е имало четири крепости, които вероятно са служели за охрана⁶⁷. Едното крепостно съоръжение се е намирало на хребета Швърлик. С. Младенов отбелязва, че този път е римски и наоколо личат градежи от византийски и старобългарски надстройки. От този римски път, който вървял по билото на Швърлик до тези четири крепости, е имало разклонения, които личали до началото на XX в. В местността е имало кула и селище⁶⁸. Подобна крепост е имало и при с. Тополовец⁶⁹. Срещу с. Фунден е била третата крепост. Площадката пред едно от укрепленията се е наричала от околното население Пазарът⁷⁰. Четвъртата се е намирала при с. Рабово. Подобни съоръжения се срещат и на други места – по поречието на р. Бързия⁷¹, по поречието на р. Златица⁷², в Чи-

⁶⁴ П. Балабанов–С. Бояджиєв–Н. Тулешков, *Крепостно строителство*, 192.

⁶⁵ *Пак там*, 193.

⁶⁶ *Пак там*, 194.

⁶⁷ С. Младенов, Бележки върху новонайдения надгробен надпис на видинската болярка Станислава, *СтБАН* 23 (1934) 244.

⁶⁸ *Пак там*, 263.

⁶⁹ *Пак там*, 264.

⁷⁰ *Пак там*.

⁷¹ М. Миланов, Археологически обекти и находки в поречието на Бързия, Михайловградско, *ИМСЗБ* 7 (1982) 9–26.

⁷² М. Миланов, Археологически обекти и находки в поречието на Златица, *ИМСЗБ* 2

провския край⁷³. Проблемът е, че трудно може да се каже колко и в каква степен са били използвани от българите тези крепостни съоръжения, именно през XIII–XIV в.

По различен начин от градовете са се оформяли селата и по-малките градчета. За тяхната поява, разположение и развитие са имали значение други фактори. Построяването на крепост е означавало, че дадено поселение е заемало конкретно място. Изграденото укрепление се е пазело, поддържало и обитавало от населението на град или военен гарнизон, в зависимост от големината и предназначението му. Докато селата според археологическите данни и местните предания изглежда са имали практиката да се местят от едно място на друго, ако някакви причини са го налагали. Характерно е, че в повечето случаи селата не са се премествали надалеч от предишното си обиталище. Това движение неминуемо се отразявало и на жилищните постройки. В селата не са били изграждани масивни каменни сгради, каквито се предполага, че са били използвани от българските боляри⁷⁴. Затова може да се предположи, че е имало разлики и в начина на живот на болярите, градските жители и обикновено селско население. Последните са били значително по-зависими от природните бедствия, климатичните особености и политическите обстоятелства. От друга страна, болярите и градските жители не са бягали от подобни проблеми, а са търсели начини да се справят с тях: чрез преустройства, защита с военни средства, съхраняване чрез благотворното влияние на светите мощи и др.

Селата във Видинската област са били много и вероятно стотици. Проблемът е в това, че трудно се откриват следи от неукрепени селища. Поради тяхното по-маловажно значение те изключително рядко се споменават в писмените извори. Локализацията им също е проблемна, тъй като нерядко те са се местили в различни местности на землището на селото, ако съдим от сведенията за османския период. Изглежда по-рядко са ставали масови преселвания към по-отдалечени места. Това показва една относителна стабилност на селищната мрежа и добре усвоено пространство, тъй като поселенията при местенето си рядко са правели големи преходи, ограничавани от землищата на други селища. В подкрепа на това е и написаното в житието на св. Ромил Видински от Григорий Доброписец: „понеже Загоре⁷⁵ няма отдалечена пустош, както Парорийската пустош, затова, където би се заселил монах, там се намират и други монаси или

(1978) 57–73.

⁷³ М. МИЛАНОВ, Археологически обекти и находки в Чипровския край, *ИМСЗБ* 5 (1981) 37–54.

⁷⁴ Л. ЗАХАРИЕВА, Средновековни болярски жилища от Втората българска държава, в *Изследвания върху архитектурата на българското средновековие*, София 1982, 204–259.

⁷⁵ Под това название през XIV в. обикновено се имат предвид българските земи. За наименованието вж. Р. КОЛЕДАРОВ, More about the name “Zagore”, *BHR* 4 (1973) 92–107; V. GJUZELEV, Les appellations de la Bulgarie médiévale dans les sources historiques (VIIe–XVe s.), в *Сборник в памет на проф. Станчо Вахлинов*, София 1984, 49–50.

мирски села, понеже са приближени на късо разстояние⁷⁶.

В началото на ХХ в. Г. С. Гунчев се спира на проблема с изчезналите селища в България. Някои от средновековните села продължили съществуването си и в по-късни периоди, като наблюденията върху тях биха могли да дадат насоки за тяхното установяване. Изследователят съветва в статията си⁷⁷ да се разпитат хората от околните села какво се знае за дадено несъществуващо вече село, като критично се подходи към информацията и се установи какви материални останки от някогашния поселищен живот могат да се намерят. „Обикновено останките от масивни стени, за които населението не знае нищо конкретно, биват означавани като градище, кале, кула, дзидини и пр. Тия имена, общо казано, свидетелстват, че въпросните развалини според схващането на самото местно население не принадлежат към поселищната фаза, към която се числят техните селища. Наричат ли се обаче тия останки или местността, в което се намират: селище, село, старо село, Пустосел, Юртище, Юртлук и пр. можем с голяма вероятност да приемем, че те са от последните столетия насам, т.е. че стоят във връзка със сегашните поселищни отношения . . . Най-добре и най-дълго се запазва при едно изчезнало селище църквата, и то не само защото е по-здраво изградена, но и за това, че като свято място, християните не са смеляли да го рушат и взимат материалите за други градежи. Ако с течение на времето църквата се събаряла съвсем, слагало се на мястото ѝ кръст и тя се обръщала на оброчище . . . От последното столетие [т.е. от ХІХ в. – б. м.] насам върху развалините на много стари черковища или манастирища, както често ги означава населението, се издигат параклиси.“⁷⁸ Като указание за съществуването на по-старо селище се приемат също наличието на некропол, останки от жилища, керамика или предмети от бита на хората.

Сведения за появата, преместването или изчезването на дадено селище могат да бъдат получени от местните предания. Но трябва да се има предвид, че те не могат да се приемат за сигурни свидетелства. Така например има предание за възникването на с. Извор, Видинско. То гласи, че се е разпространило слух в околността, че там е имало лековит извор, който извършвал чудеса. Така в местността възникнало не само селище, но и манастир – Изворският⁷⁹. Друго предание ни разкрива една от причините за преместването на дадено село. Чупрене и Търговище населявали местностите Селището и Барбатовец, но се скарали за някаква жена и чупренчани минали реката, заселвайки се там, а търговляни се настанили на друго място в района⁸⁰. Други възможни причини за преместване

⁷⁶ *Стара българска литература* IV, 481.

⁷⁷ Г. Гунчев, Изчезналите селища в България. Кратък въпросник за изследване на изчезналите селища в България, *Архив за поселищни проучвания* 2 (1938) 38–62.

⁷⁸ *Пак там*, 44–45.

⁷⁹ В. Атанасов, *Извървени пътеки*, София 1975, 118.

⁸⁰ *Пак там*, 58.

на селищата са били болестите (често чума), наводненията, недостигът на плодородна земя или паша за добитъка. Например за с. Ковачица, Ломско, смятано за едно от най-старите в този район, има сведения, че се е местило няколко пъти. Знае се, че в началото на XIX в. е било край Дунава, а сега е много по̀ на юг⁸¹. Вероятно населението му е имало проблеми с наводняването и заблатяването на землището. Към изброеното по-горе можем да причислим и насилственото преселване по политически и стопански причини или избиването на хора по време на война или избухнали размирици. За съжаление липсва достатъчно информация по тези въпроси и може само да предположим, че подобни са били поводите за преселния и през Средните векове.

Поради ограничената изворова база не може да се състави пълна картина на селищната мрежа, но могат да се направят някои предположения в тази насока. Според Ц. Георгиева при геоморфоложката структура на българското пространство, което го прави комплекс от равнини, речни котловини и вериги от планини, плътността на селищата не е и не може да бъде равномерно разпределена⁸². Размерът на населеното място се определя от броя на хората, които го обитават. Затова Ц. Георгиева подрежда селищата в пет групи: 1) много малки села – до 5 семейства; 2) средно малки села – от 6 до 20 семейства; 3) средни села – от 21 до 40 семейства; 4) средно големи села – от 41 до 80 семейства; 5) много големи села – над 80 семейства⁸³. Тя разглежда селищната мрежа във Видинския санджак през XV и XVI в., чиято територия покривала по-голямата част от Срацимирова България. Изследователката стига до заключението, че плътността ѝ може да се определи като много висока и в нея видимо са преобладавали малките селища⁸⁴. „За разлика от другите български региони в селата не е регистрирано нито едно мюсюлманско домакинство, което е категорично свидетелство, че тази минимизирана селищна мрежа е традиционна.“⁸⁵ Селата са се сформирали най-често до реки, извори, крепостни съоръжения или до важни пътища.

Голяма част от топонимията във Видинската област се определя като славянска от изследователите. Сред имената в Берковско се открива сравнително стар по състав, форма и значение пласт. Предполага се, че този район спада към областите с най-рано заселване на славянски племена южно от р. Дунав. Имената са предимно български, което пък е показател за етническият им произход⁸⁶. Подобни са и изводите за Монтанско, че славяните от рано са заселили областта. Срещат се елементи, които определят старинността на някои имена още към XI

⁸¹ Н. НАМЕРАНСКИ, *Имената на селищата*, 51.

⁸² Ц. ГЕОРГИЕВА, *Пространство и пространства*, 68.

⁸³ *Пак там*, 71. Прието е, че едно семейство включва 5 човека.

⁸⁴ *Пак там*, 130.

⁸⁵ *Пак там*.

⁸⁶ Д. МИХАЙЛОВА, *Местните имена в Берковско*, 54.

в.⁸⁷ Все пак, за да се потвърди съществуването на едно селище през XIII–XIV в., трябва да се имат предвид повече и различни източници.

Н. Заяков стига до извода, че голяма част от селищните имена във Видинския санджак, регистрирани в средата на XV в. имат старинен произход. Причината за това е фактът, че селищните названия, които са по начало жителски имена, указват резултат от протекъл процес на развитие от ЛИ = СИ > ЖИ = СИ⁸⁸ далеч преди съставянето на описите от 1454/5 г. и 1560 г., т.е. преди османското нашествие. „На тия имена с увереност може да се гледа като на имена от селищната мрежа на Иван-Срацимировото царство.“⁸⁹

Една част от селищните имена, за които има основания да се предположи, че са съществували в края на XIII и през XIV в., срещаме и в османските регистри от 1454/5 г. и 1560 г.⁹⁰ Интересно е да се отбележи, че някои от селищата присъстват в по-късния регистър, но липсват в този от средата на XV в., който е много по-близък до разглежданата епоха от XIV в. Във втория регистър населението нараства почти двойно, което трудно може да се отдаде на естествения прираст⁹¹. В. Мутафчиева се заема да установи поименно каква част от селищата, описани в регистъра от 1454/5 г., се повтарят и в онзи от 1560 г. Забелязва, че от 421 села в по-ранния регистър едва 227 фигурират и в другия опис⁹². Получават се значителни разлики, които едва ли могат да се отдадат на демографски промени или грешки при описването на селищата. Затова В. Мутафчиева изказва предположението, че част от селата, невключени в тимарската система тогава, са били обхванати в новия регистър, други пък от стария, записани като тимарски, са се превърнали в султански хас⁹³. Изглежда в регистъра от средата на XV в. не са били включени голяма част от селата. Едва 125 села, които били тимарски през XV в., продължавали да бъдат такива и през XVI в.⁹⁴ Според Ц. Георгиева причината за разликите в регистрите трябва да се търси в „незавършения процес на отсядане и бавното аграризиране на едно номадстващо население, който вероятно е започнал в Българското средновековие“⁹⁵.

⁸⁷ Д. Михайлова, *Местните имена в Михайловградско*, 75.

⁸⁸ ЛИ – лично име, ЖИ – жителско име, СИ – селищно име.

⁸⁹ Н. Заяков, Филурджийството във Видинския санджак през XV–XVI в., *ИМСЗБ* 6 (1981) 84. В статията си той изрежда поименно не малко подобни имена, подредени по групи според техните наставки.

⁹⁰ Д. Боянич-Лукач, *Видин и Видинския санджак през XV–XVI в.*, София 1975.

⁹¹ В. Мутафчиева, Видин и Видинско през XV–XVI век, в Д. Боянич-Лукач, *Видин и Видинският санджак*, 44.

⁹² *Пак там*, 46.

⁹³ В. Мутафчиева, Видин и Видинско през XV–XVI век, 46; Н. Заяков споделя това мнение. Вж. Н. Заяков, Етнодемографският характер на Видинския санджак през XV–XVI в., *ИМСЗБ* 5 (1981) 105–128.

⁹⁴ В. Мутафчиева, Видин и Видинско през XV–XVI век, 46.

⁹⁵ Ц. Георгиева, *Пространство и пространства*, 132–134.

При сравнение на наличните сведения за средновековните български селища и двата османски регистъра, освен че във втория се срещат селища, липсващи в първия, се забелязва, че има и такива, които липсват и в двата регистъра. За отбелязване е, че те са от областта на Чипровци, който е рударски район. Запазен документ от 2 юли 1686 г. съобщава, че фамилията Соимировичи „от древните и знатни фамилии на кралство Сърбия“, „е притежавала град Чипровец и крепостта Градище със златните и сребърни мини, преди тиранията на Турчина да завземе казаните места и някои села, че притежава понастоящем тези [селища] Горна Лука и Влашко село . . .“⁹⁶ Може да се предположи, че споменатите населени места са имали различен статут и затова не са попаднали в ранните османски регистри. Възможно е това да важи и за други села от района като Железна, Клисуре и др. Един поглед върху картата, направена от Н. Заяков на Видинския санджак, показва една празнина в района на Берковско и Чипровско, която едва ли може да се обясни с липсата на селища в района⁹⁷. Явно е, че те са съществували, но вероятно са се ползвали с различен статут, защото в областта се е извършвал рудодобив и се е обработвало желязо, което им е придавало друго значение.

Изглежда подобно е било положението и с някои от предполагаемите средновековни села, които присъстват само в джелепкешански регистър от 1542 г., като Белатинче, Горна Бела Речка, Кушаниче, Горна Чемиш и др.⁹⁸ Подобен е случаят и със село Крапчене, за което се предполага, че е отбелязано в османски регистър на доганджиите от последната четвърт на XV в. като Крапониче⁹⁹. Това показва, че местното население се е ползвало с различен статут, което обяснява липсата на селата, които е обитавало в другите ранни османски регистри от 1454/5 г. и 1560 г.

От изготвената таблица със сведения за някои села през Средните векове във Видинската област проличава, че рядко има сигурни данни за съществуването на дадено село, а от друга страна, те са от най-различен характер. Затова е необходимо сведенията да бъдат систематизирани и анализирани, за да се твърди със сигурност дали едно селище наистина е съществувало през XIV в. Затрудненията идват от почти пълната липса на споменавания в писмени извори от Средните векове, където се отбелязват предимно крепости и по-големи градове, както и от недостатъчното археологическо проучване на останките по тези земи.

От изброените по-долу 55 села в землището на 21 са открити находки от XIII–XIV в. Фактът, че от последните 21 села 18 присъстват и в османските регистри от XV–XVI в., свидетелства за една относително стабилна селища мрежа, която се запазва в известна степен въпреки сътресенията на политическата

⁹⁶ П. ПЕТРОВ, Соимировичи – български болярски род, 16–20; *История на българската държава и право. Извори 680–1944*, София 2002, 95.

⁹⁷ Н. Заяков, Етнодемографският характер, 105–128.

⁹⁸ *ТИБИ* 3 (1972) 170–173.

⁹⁹ *ТИБИ* 1 (1964) 164.

карта на Балканите. Освен това другите три села представляват отделни случаи, тъй като Златия е съвкупност от две по-стари населени места с други имена; количеството намерени монети в землището на Бела Рада показва, че те може да се заровени в случай на опасност и не е задължително да е имало селище на същото място¹⁰⁰; Станичене изглежда е било извън границите на владението на цар Иван Срацимир. Може да се предположи въз основа на направените погоре наблюдения, че много други от записаните села в османския регистър от средата на XV в. са съществували и през Средновековието. Макар сведенията да се потвърждават само частично, наблюдава се приемственост между селищната мрежа от периода на Видинското царство и началния етап от съществуването на османската държава.

Трябва да се отбележи, че някои от идентифицираните села в османските регистри са предположения като това за Гушанци – Кушаниче. От друга страна села като Долне Вераниче (197 домакинства, 24 вдовици и 3 неженени), Винище (70 домакинства и 5 вдовици), Лопушна (49 домакинства и 2 вдовици) и Чуприя (42 домакинства, 5 вдовици и 9 неженени)¹⁰¹ през XV в. са доста по-големи в сравнение с останалите и може да се предположи, че са съществували и през XIV в., за което говорят някои предания и старини. В таблицата селата присъстват с известните си названия, като не е сигурно точното им средновековно наименование, тъй като липсват писмени данни, които да го удостоверят.

Още много въпроси около селищата и селищната мрежа остават открити, а други се нуждаят от доизясняване и допълнителни проучвания. Любопитен би бил паралелът със селищните мрежи в други български области. Бъдещите изследвания биха могли да дадат по-точни отговори.

¹⁰⁰ Х. Атанасов отбелязва селото, спадащо към Видинската каза едва в сиджили от XVIII в. Вж. Х. АТАНАСОВ, *В османската периферия: общество и икономика във Видин и околността през XVIII век*, София 2008, 300.

¹⁰¹ ТИБИ 2 (1966) 117, 383; Д. Боянич-Лукач, *Видин и Видинският санджак*, 87–90.

Таблица на сведенията за някои села на територията на Видинското царство

ЕТНОГРАФСКИ СВИДЕТЕЛСТВА	НАХОДКИ ОТ XIII– XIV в.	Останки от стари укрепления или църковни сгради	ПРЕДПОЛОЖЕНИЕ ВЪЗ ОСНОВА НА МЕСТЕН ГОВОР И СЕЛИЩНО ИМЕ	ПРЕДАНИЯ	ОСМАНСКИ РЕГИСТЪР ОТ 1454/5 г.; ДОКУМЕНТ ОТ 1478 г.; ДРУГИ ОТ XV в.	ОСМАНСКИ РЕГИСТЪР ОТ 1560 г.; ДЖЕЛЕПКЕШАНСКИ РЕГИСТЪР ОТ 1542 г.; ДР. ОТ XVI в.
			Балей		Балул	Балей
		Баня (дн. с. Нико- лово)			Баня (неустано- вено)	Баня (неустановено)
	Башовци (условно название)				Башофче	Башофче
	Бела Рада					
	Белотинци			Белотинци		Белатинче
		Бистрилица		Бистрилица		Бистриче
		Винище			Винище	
		Влашко село (дн. с. Мартиново)		Влашко село (дн. с. Марти- ново)		
		Войници (дн. част от с. Якимово)		Войници (дн. част от с. Яки- мово)		
		Вълкова Слатина		Вълкова Сла- тина	Вълкова Исла- тина	Вълкова Ислатина
			Вълчедръм			Вълчедръма
Върбово					Върбова	

		Гаганица				
	Горна Бела Речка					Горна Бела Речка
	Горна Каменица				Горне Камениче	Горне Камениче
	Горни Лом			Горни Лом	Горни Лом	Горни Лом
		Гушанци (дн. с. Замфирово)		Гушанци (дн. с. Замфирово)		Кушаниче
	Гърци (дн. с. Градец)			Гърци (дн. с. Градец)	Румлар	Урумлар
		Дива Слатина				
				Долна Вереница	Долне Вераниче	
	Долна Каменица				Долне Камениче	Долне Камениче
		Дълги дсл				
			Железна			Жележне
		Заножене (от 1963 г. е слято с Вършец)				
	Звезден (обл. на гр. Зайчар)				Извездан	Извездан

	Златия (съставено от бившите села Куле махала и Калугер махала)					
	Извор		Извор	Извор	Извор	Извор
			Клисура			
			Ковачица		Ковачевче	Ковачиче
		Копиловци			Копилофче	
		Костенци				
		Крапчене			Крапониче	
			Лабец (дн. с. Станево)		Лабче	
		Лесковец			Лесковец	
		Липен		Липен	Либне	Либне, Долна Либне
		Лопушна			Лопушна	
	Негованци		Негованци		Негованофче	Негованофче
				Павликяна	Павликяна	Павликяна
	Влахович (дн. с. Подгоре)				Ефлякофче	Влаховик
	Раяновци (дн. с. Акациево)				Раянофче	Раянофче
				Саслар	Саслар, Сас	Саслар, Сас

	Свети Петър, (дн. с. Дружба)	Свети Петър, (дн. с. Дружба)			Исвети Петре	Исвети Петре
		Славотин	Славотин	Славотин		
	Смоляновци	Смоляновци		Смоляновци		Исмаланофча
	Станичене (Пиротско)					
		Стубел		Стубел		Истубел
				Студено буче	Студено буче	Истудене Бучие
				Сърбовлах (дн. с. Србово)	Сърбовлах	Сърбовлах
Урбабинци (дн. с. Тошевци)	Урбабинци (дн. с. Тошевци)				Урбабинче	Урбабинче
			Фалковец (дн. към с. Янъвец)		Фалкофче	Фалкофче
	Глотници (Глотница, Глотинци) (дн. с. Цар Симеоново)		Глотници (Глотница, Глотинци) (дн. с. Цар Симеоново)		Клотинче, Голтек	Глоднице
				Чемиш		Горна Чемиш
	Чупрене		Чупрене		Чупрен, Чупрян	Чупрен, Чупрян
		Шипот	Шипот			
	Ясен					Ясен

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА ЗА СЪСТАВЕНАТА ПО-ГОРЕ ТАБЛИЦА

- В. АТАНАСОВ, Бележки за село Чупрене – Белоградчишко, *Архив за поселищни проучвания* 1 (1940) 113–116.
- В. АТАНАСОВ, Крепостта, некрополът и пещерният манастир при с. Молаали – Св. Петър, Видинско, *Архив за поселищни проучвания* 2 (1940) 218–222.
- В. АТАНАСОВ, *Извървени пътеки*, София 1975.
- Й. АТАНАСОВА, Средновековните накити от Видинско, *ИМСЗБ* 1 (1977) 229–248.
- П. БАЛАБАНОВ–С. БОЯДЖИЕВ–Н. ТУЛЕШКОВ, *Крепостното строителство по българските земи*, София 2000.
- П. БОГДАН-БАКШИЧ, Посещение на България през 1640 г., *Архив за поселищни проучвания* 2 (1940) 174–210.
- Д. БОЯНИЧ-ЛУКАЧ, *Видин и Видинският санджак през XV–XVI век*, София 1975.
- А. ВАСИЛИЕВ, Църкви и манастири в Западна България, *Разкопки и проучвания на Народния археологически музей* 4 (1949) 4–114.
- С. ВИТЛЯНОВ, Ковашки инструменти и съоръжения през средновековието в България, *Археология* 3 (1981) 54–63.
- Ж. ВЪЖАРОВА, *Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век*, София 1965.
- Ж. ВЪЖАРОВА, Средновековни обекти по долините на реките Цибрица и Огоста, *ИАИ* 28 (1965) 231–245.
- В. ВЪЛОВ, Въпроси около двата среднобългарски надписа на Станислава и Станислав от с. Градец, Видински окръг, *ИМСЗБ* 4 (1979) 85–111.
- Т. ГЕРАСИМОВ, Два средновековни меча, *ИАИ* XVII (1950) 306–307.
- В. ДОБРУСКИ, Археологически издирвания в Западна България, *СБНУНК* 2 (1890) 1–45.
- И. ДУРИДАНОВ, *Местните названия от Ломско*, София 1952.
- И. ДУРИДАНОВ, Лингвистично-историческа оценка на географските имена от краищата Чипровци – Говежда, в *Чипровци*, София 1971, 155–173.
- Н. ЗАЯКОВ, Филурджийството във Видинския санджак през XV–XVI в., *ИМСЗБ* 6 (1981) 73–100.
- Н. ЗАЯКОВ, Селищните имена във Видински окръг, *ИМСЗБ* 7 (1982) 97–125.
- И. ЙОРДАНОВ, *Корпус на печатите на средновековна България*, София 2001.
- Р. КАЦАРОВА-КУКУДОВА, Хора и игри от Северозападна България, в *Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 година*, София 1958, 293–364.
- М. КИЙЛ, Църквата „Света Богородица“ в Доня Каменица (Долна Каменица) в Източна Сърбия. Някои бележки върху идентичността на нейния основател и произхода на архитектурата ѝ, в М. КИЙЛ, *Хора и селища в България през османския период*, София 2005, 421–429.
- Г. КОЖУХАРОВ, Башовичката църква, *ИАИ* 17 (1950) 84–104.
- К. ЛУКА, Теренни обхождания на територията на Община Димово, Видинска област, *АОР* (2009 [2010]), 629–631.
- К. ЛУКА, Теренни обхождания на територията на Община Димово и Община Белоградчик, област Видин. В: *АОР* (2010 [2011]), 531–533.
- Л. МАВРОДИНОВА, *Стенната живопис в България до края на XIV век.*, София 1995.
- М. МИЛАНОВ, Археологически обекти и находки в поречието на Златица, *ИМСЗБ* 2 (1978) 57–73.
- М. МИЛАНОВ, Археологически обекти и находки в Чипровския край, *ИМСЗБ* 5 (1981) 37–54.
- М. МИЛАНОВ, Археологически обекти и находки в поречието на Бързия, Михайло-

вградско, *ИМСЗБ* 7 (1982) 9–26.

М. МИЛАНОВ, *Михайловградски окръг*, София 1987.

М. МИЛАНОВ, *От Петрохан до Лом*, София 1988.

Д. МИТОВА-ДЖОНОВА, Археологически данни за селската носия в Северозападна България през XIV в., *ИЕИМ* 3 (1958) 39–64.

Д. МИТОВА-ДЖОНОВА, Могилни погребения от Видинско, *Археология* 3 (1962) 30–32.

Д. МИХАЙЛОВА, *Местните имена в Берковско*, София 1986.

Д. МИХАЙЛОВА, *Местните имена от Михайловградско*, София 1984.

С. МЛАДЕНОВ, Бележки върху новонайдения надгробен надпис на видинската болярка Станислава, *Сп БАН* 23 (1934) 241–264.

Н. НАМЕРАНСКИ, *Имената на селищата в Берковско, Михайловградско и Ломско*, София 1991.

Б. НИКОЛОВА, *Православните църкви през Българското средновековие (IX–XIV)*, София 2002.

М. НИКОЛОВА, Към проучването на българските невестински забраждания луб, разсучал, каица и сокай, *ИМСЗБ* 5 (1981) 73–95.

М. НИКОЛОВА, Паа – старинна женска прическа от Видинско, *ИМСЗБ* 10 (1985) 87–101.

П. ПЕТРОВ, Соимировичи – български болярски род от Чипровец, *Векове* 1 (1972) 16–20.

З. ПЛЯКОВ, Монетните находки от XIII–XIV в. като извор за външотърговските връзки на средновековна България, *ИПр* 3–4 (2002) 3–74.

Г. ПОПОВ–И. БАЛКАНСКИ, *Белоградчишките скали*, София 1966.

М. ПОПОВИЧ, Некрополът на църквата св. Никола в Станичене, в *България и Сърбия в контекста на византийската цивилизация*, София 2005, 229–246.

Г. СТОЙКОВ, Култови и обществени сгради в Северозападна България, в *Комплексна експедиция в Северозападна България през 1956 година*, София 1958, 113–171.

Ц. ТОДОРОВ, Населението между Тимок, Искър и Стара планина, *Сп БАН* 27 (1937) 264–265.

ТИБИ 1 (1964).

ТИБИ 2 (1966).

ТИБИ 3 (1972).

ТИБИ 5 (1974).

ТИБИ 7 (1986).

Ф. ФИЛИПОВА, Към историята на залеза на Видинското царство (по нумизматични данни), в *“България, земя на блажени...”* In *memoriam professoris Jordani Andreevi*. Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев, В. Търново, 29–31 окт. 2009 г., Велико Търново 2009, 485–493.

Д. ЦУХЛЕВ, *История на града Видин и неговата област* (Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Оряховско, Вратчанско, Фердинандско, Берковско и Крайна), София 1932.

Н. ЧАНЕВА-ДЕЧЕВСКА, Триконхалните църкви от IX–XIV в. по българските земи, *Арх* 4 (1970) 8–21.

Н. ЧАНЕВА-ДЕЧЕВСКА, *Църковната архитектура в България през XI–XIV век*, София 1988.

СЪКРАЩЕНИЯ

ИЕИМ – Известия на Етнографския институт и музей

ИМСЗБ – Известия на музеите в Северозападна България